

6. Материалы для оценки земель Екатеринославской губ. – Том 2. Александровский уезд. – Екатеринослав, 1902.
7. Материалы для оценки земель Екатеринославской губ. – Том 4. – Ч.1. – Мариупольский уезд. – Екатеринослав, 1904.
8. Материалы для оценки земель Екатеринославской губ. – Том 4. – Ч.2. – Мариупольский уезд. – Екатеринослав, 1904.
9. Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. – Вып.1. Таблицы сведений о крестьянском населении, скотоводстве, землевладении и землепользовании. – Симферополь, 1915.
10. Сборник по основной статистике. – Бердянский уезд. – Вып.1. – Подворная перепись. – Симферополь, 1909.
11. Сборник статических сведений по Екатеринославской губернии. – Т.2. – Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886.
12. Сборник статических сведений по Таврической губернии. – Т.1. – Вып.1. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. – Симферополь, 1885.
13. Сборник статических сведений по Таврической губернии. – Т.1. – Вып.2. – Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде. – М., 1887.
14. Сборник статических сведений по Таврической губернии. – Т.5. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда. – Симферополь, 1887.
15. Сборник статических сведений по Таврической губернии. – Т.9. Памятная книжка Таврической губернии. – Симферополь, 1889.
16. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии – Вып.2. – Мариупольский уезд. – Екатеринослав, 1887.
17. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.255. – Оп.1. – Спр.68.
18. ДАЗО. – Ф.255. – Оп.1. – Спр.301.

Крылова А. Н. Земские описательно-статистические издания как источник исследования землевладения этнических и социальных групп Северного Приазовья

В статье характеризуются описательно-статистические издания статистических учреждений Таврического и Екатеринославского земств как источник исследования этнических и социальных групп на территории Северного Приазовья. В разной степени каждый земский сборник содержит следующие блоки информации относительно социальных и этнических групп: название частного землевладения, имени или общины, расположение землевладения, число владельцев, название общины, основные этнические или социальные особенности.

Ключевые слова: описательно-статистические источники, земства, сборник, землевладение, оценка, уезд.

Krylova A. M. The descriptive and statistical editions of the zemstvo as a source researching of landowning ethnic and social groups in the North Priasovje region

The descriptive and statistical editions of statistical institutions of Tavricheskoe and Ekaterinoslavskoe zemstvo are characterized in the article as a source of studying ethnic and social groups in the North Priasovje. Each zemstvo edition has the following information blocks with regard to ethnic and social groups: a name of private landowning, an estate or community; a location of landowning, a number of landowners; a name of community; main ethnic or social characteristics.

Key words: descriptive-statistic sources, zemstva, edition, landownership, assessment, povit.

УДК 94:821.161.1П-94

О. Ф. Бєлов,
Г. І. Шаповалов

**ПРАЦЯ О. ПАСТЕРНАКА "ПОЯСНЕННЯ ТРИЗУБА, ГЕРБА ВЕЛИКОГО
КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОГО" ЯК ПРИКЛАД
СПРОБИ ВІДГАДУВАННЯ ЗНАЧЕННЯ ТРИЗУБА**

Автори розглядають працю О. Пастернака "Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого", опубліковану в 1934 р. та перевидану великим накладом у 1990 та 1991 рр., як ненаукову та бездоказову спробу з'ясувати зміст символу. Відзначається, що О. Пастернак не відрізнявся від попередників та помилявся, витлумачуючи тризуб на княжих монетах як монограму, у своїй розшифровці.

Ключові слова: О. Пастернак, тризуб, тлумачення, монограма.

В історіографії українського тризуба праця О. Пастернака із амбітною назвою «Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого» є однією з найцікавіших і, можливо, найвідоміших.

Однією з найцікавіших вона є тому, що фактично у ній викладено два «пояснення» тризуба: одне – авторське, інше – у передньому слові професора С. Шелухіна.

Однією з найвідоміших вона стала тому, що видавалася тричі. Вперше робота О. Пастернака була видана вчительською громадою Ужгорода у мукачівській книгопечатні «Некудаг» в 1934 р. Вдруге, вже напередодні незалежності, у 1990 р. в Києві її було репринтно відтворено в друкарні Інституту підвищення кваліфікації працівників культури Міністерства культури УРСР накладом у 900 примірників [1]. І втретє

працю видали зі вступним словом та за редакцією Б. Якимовича у київському видавництві «Веселка» 1991 р. небаченим для подібних робіт накладом аж у 200000 (!) екземплярів [2].

Наша праця має на меті розглянути «Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого» О. Пастернака як приклад однієї з перших в історіографії українського тризуба спроб вгадати його значення. Науковому внеску С. Шелухіна у вивченні тризуба, зокрема викладеному і в передньому слові до праці Пастернака [2; 3], ми присвяtimo окреме дослідження.

Структурно вся робота О. Пастернака складається з чотирьох частин, в яких автор розглядає як загальні питання пов'язані із геральдикой, так і питання походження знака, як його називає О. Пастернак, «київського тризуба». Найвагомішою частиною цієї праці є частина друга, що складається з п'яти розділів. Розділ перший цієї другої частини складається в свою чергу із підрозділів «Пояснення київського тризуба з погляду геральдики», «Тризуб монограмою» і «Тризуб геральдичним гербом». Перший розділ автор цілком присвячує власному поясненню тризуба. Саме йому ми і приділимо головну увагу. Починає О. Пастернак з того, що проголошує тризуб гербом. «Київський тризуб, пише він, – це герб у всіх взірцях Вел. Київського кн. Володимира Святого та його спадкоємців Святополка, Ярослава й інш., тобто всі ті взірці становлять один родовий герб, який називаю «КИЇВСЬКИМ ТРИЗУБОМ». Київський тризуб є звичайним первісним гербом первісної геральдики.

Київський тризуб, продовжує автор – се нарисований образок із фігур старинної зброї, як лук, меч та інші старовинні воєнні приладдя, зложені в один образок (фігуру або піраміду). Ядро того образка є густо переплетене, з якого до верху виходять три остриці (стовпи або зуби, звідси названо його тризубом), боки того образка є обмежені сторчовими лініями, які внизу в'яжуться з поземною лінією в чотирикутник, вверху незамкнений. Із поземної лінії виходить вниз лук» [1, с.17].

О. Пастернак виділяє незмінні та змінні ознаки у зображенні тризуба і робить головний висновок, що «зовнішній вигляд (тип) київського тризуба є незмінним і становить геральдичний символ, родову гідність (титул) «князь». Внутрішній переплет ядра, пише він, та остриці (зуби) київського тризуба є змінними, інші в кожному взірці і становлять особисто-пануючий клич поодиноких осіб княжого роду» [1, с.18]. Тобто «Особи київського княжого роду означували в тризубі свій особистий пануючий клич, який складається з кількох слів, зложених буквами (монограмою) та геральдичними знаками (образками)» [1, с.18].

Саме це виявлення в тризубах зображених на монетах часів Київської Русі закодованих у складні монограми частин написів «Володимир на столі», або «Володимир на столі а се его сребро», вважається багатьма авторами головним і оригінальним відкриттям у дослідженні О. Пастернака. Головна ідея праці полягає у тому, що, позаяк на деяких монетах написи зображені не повністю, а скорочено (із пропущеними літерами), Пастернак запропонував «пошукати» літери, яких не вистачає у зображенні тризуба. Для цього він і проголошує тризуб монограмою складеною з літер кирилиці. Для знаходження потрібних літер («розшифровки») Пастернак вважає можливим обертати тризуб як завгодно і навіть кілька разів. У символі на монетах князів Святополка та Ярослава автор вбачає лише княжий герб без монограми [1, с.28-29].

Праця О. Пастернака, безумовно, містить значний, інколи дуже цікавий матеріал до історії тризуба, розглянутий нами раніше [4, с.41-45]. Але ми рахуємо за можливе вважати головну її ідею, щодо тотожності зображень тризубів на монетах князя Володимира та монограм у розшифровці Пастернака як таку, що лежить за межами історичної науки. На те, що він саме вгадував, а не досліджував значення тризуба, Пастернак вказує сам. «Вже віддавна почав я цікавитись нашим українським тризубом, пише він, й іншими подібними знаками. Року 1913 попала мені під руку маленька книжечка з рисунком тризуба д-ра І. Крип'якевича, в якій було написано: «Се є тризуб (герб) Київського Князя Володимира Святого», але що значить цей герб, то не було пояснено.

Від того часу став я постійно цікавитись тризубом, уперто вдивлявся в його рисунок і змагався вгадати його значення (тут і далі виділено нами). Пізніше послуговувався я зразками тризуба на монетах в «Ілюстрованій історії України» акад. М. Грушевського. В тім часі приходили мені на думку різні здогади, і часто здавалося мені, що я вже відгадав значення тризуба...» [1, с.11].

Своє «Пояснення...» Пастернак писав протягом семи років від 1913 до 1920 року. Як він ображено зазначив у вступі до своєї праці «Один примірник того пояснення послав я акад. М. Грушевському р. 1920, другий д-ру К. Трильовському р. 1921, а третій примірник передав я особисто проф. В. Пачовському р. 1923. Згадані особи надзвичайно похвалили мою працю. Я думав, що вони опублікують її, або моя праця спонукає їх до власних студій, але так не сталось» [1, с.11-12]. Ближче до кінця роботи Пастернак повертається до власної оцінки своєї праці: «Коли був би мій рукопис про тризуб з р. 1920 вповні опублікований, всі пізніші публікації про тризуб були би набрали іншого змісту, і автор, що написав статтю до «Української Загальної Енциклопедії» [В. Січинський – Авт.], не міг би твердити, що значення тризуба «невияснене» [1, с.38]. Згадані науковці не полишили своїх позитивних відгуків щодо праці О. Пастернака, але, як бачимо, і не сприяли тому щоб вона була опублікована в ті роки.

На те, що Пастернак не досліджує значення тризуба, а «вгадує» вказує його повна необізнаність із працями його попередників. І справа навіть не в тому, що Пастернаку невідомі такі автори класичних праць із досліджуваної проблеми як О.С. Уваров, А.А. Куник та І.І. Толстой [5].

Він не обізнаний із роботами попередників, які набагато раніше за нього так само припускали в тризубах на давньокиївських монетах монограму, але при цьому науково обґрунтовували це припущення. Адже ще у 1889 р. київські дослідники К.В. Болсуновський і М.П. Чернев у своїй праці «Замітка про

загадкову фігуру на монетах Великого Князівства Київського» першими запропонували розглядати тризуб як монограму із закодованого слова «ΒΑΣΙΛΕΥΣ» [6]. Саме вони, відзначаючи зміни у формі знаку, зауважували: „Вдивляючись уважно у поступові зміни цієї фігури, ми бачимо, що на найдавніших монетах... вона має найпростіший вид, вид геометричної фігури. З течією часу ця проста форма шляхом різних ускладнень і додатків набирає більш умовного, так би мовити геральдичного характеру, особливо на монетах пізніших князів” [6, с.4]. Автори висловили думку щодо того, що можливо той, хто виготовляв монети хотів зобразити на них «щось таке, що мало більш внутрішній, ніж зовнішній сенс. Сенс цієї фігури, – додають вони, – був цілком зрозумілий свого часу, але поступово, внаслідок ускладнення змісту її, як умовний, став менш зрозумілий, а потім забутий» [6, с.4].

Болсуновський і Чернів, нагадавши читачам про звичай ставити на монетах монограми в давній Греції та її чорноморських колоніях в Криму, звернули увагу на те, що деякі з них, на їх думку, „представляють по зовнішньому вигляду своєму чудову аналогію із загадковою фігурою на монетах Великого Князівства Київського”. Поставивши питання «чи не заключає у собі і ця фігура якої небуть монограми», вони пропонують свій варіант відповіді, розклавши фігуру герба на «складові» частини. Це дозволило дослідниками прочитати на монетах слово «ΒΑΣΙΛΕΥΣ». Звертаючись до читачів із проханням висловитись щодо їх гіпотези, вони пропонують взяти до уваги те, що: а) слово «ΒΑΣΙΛΕΥΣ» нерідко зустрічається на монетах царства Боспорського у вигляді монограми, аналогічної загадковій фігурі на київських монетах; б) на візантійських монетах Херсонеса Таврійського (древнього Корсуня, який знаходився у дуже близьких відносинах з Києвом), сучасних першим київським князям, ім'я царя зображувалося звичайно у вигляді менш чи більш складної монограми; с) на найдавніших монетах південно-слав'янських народів титул або ім'я особи, що карбувала монету, також зображувалося інколи у вигляді монограми; д) значна частина давніх гербів руських фамілій Київщини, Галичини, Волині і Подолії, відображених у польській геральдиці створювались або з окремих літер або з монограм. [6, с.7].

Пастернак не знав і те, що після сенсаційної знахідки В.В. Хвойкою у 1907 р. в Києві цеглини Х ст. із зображенням тризуба, К.В. Болсуновський доповнив спільну з Чернівим працю і у 1908 р. видав нову під назвою «Родовий знак Рюриковичів, великих князів Київських: Геральдичне дослідження, призначене до читання на XIV Археологічному З'їзді у Чернігові» [6]. У ній він, зокрема, писав: «Вдивляючись уважно у рисунок фігури на нововідкритій цеглині і порівнюючи його з такими ж на монетах, складається переконання, що це найпростіша форма інших – **прототип усіх знаків цього роду**» [6, с.3]. «На більш давніх монетах, продовжує Болсуновський, як і на цеглині, вона має вигляд геометричної фігури..., але з бігом часу ця форма ... набирає вигляду середньовічного герба, що особливо помітно, коли порівняти з рисунками на монетах пізніших князів Київського уділу. Не вдаючись у надмірну критику різних поглядів, висловлених попередніми дослідниками, які вбачали у цьому знаку птаха, корогву, тризуб тощо, ми схилиємось до думки тих, хто вбачає в ньому вираз абстрактної ідеї або поняття» [7, с.3-4].

Вважаючи такий підхід найбільш перспективним Болсуновський писав: «Якби різьбяр монетних штемпелів, який зумів ясно і виразно передати лик Спасителя та рисунки самого князя, захотів зобразити птаха (голуба), прапор, або інший предмет із зовнішнього світу, то в нього, безперечно, вистачило б уміння зобразити їх так виразно і близько до природи, що цей предмет легко можна було б упізнати з першого погляду і він би не породжував сумнівів і сеперечливих тлумачень, викликаних пізнішими його формами. ... Так само слід сказати і про майстра знайденої нині кахлі; на такому великому предметі майстер певно зумів би зобразити будь-яку річ, а тим часом це, безперечно, монограма; тому очевидно, що різьбяр перших рисунків, зробивши поряд з іншими ясними зображеннями і круговий напис, хотів неодмінно зобразити щось таке, що мало більший внутрішній сенс, ніж зовнішній вигляд» [7, с.4]. Болсуновський наводить яскраві приклади використання монограм складених з імен царів на монетах Босфору за часів їхньої незалежності від Риму та Візантії та на візантійських монетах Херсонеса Таврійського (давнього Корсуня).

Завершує свою працю Болсуновський наступним висновком: «проблема значення загадкового знака і його складу може бути розв'язана наступним чином:

1. Загадковий знак, запозичений з Візантії, утворився з літер грецької абетки, які складають титул монарха;

2. Титул цей після Володимира Св. утримали всі його наступники до Ярополка-Петра, включно;

3. Після змін, від додання хреста і місяця, він дістав значення геральдичної емблеми, через що його й слід вважати за Герб Рюриковичів» [7, с.6].

Як бачимо, праці К. Болсуновського і М. Чернова, на відміну від роботи О. Пастернака, надають історичній науці цілком обґрунтованої і важливої перспективу. Вона дає можливість припустити, що спираючись на існуючу в багатьох сусідніх країнах традицію зображувати на монетах монограми складеної із грецького (візантійського) слова «ΒΑΣΙΛΕΥΣ» (цар, монарх), князь Володимир, охрестившись і породичавшись із візантійським імператором, надав своєму гербу відповідного змісту через монограму. Тобто, зображення на монеті засвідчує, що князь Володимир також є «ΒΑΣΙΛΕΥΣ».

Не обізнаний із цими науковими припущеннями Болсуновського і Черніва Пастернак обмежив свої пошуки тим, що вгадав, на його думку, у тризубі написи «Володимир на столі», або «Володимир на столі а се его сребро». Це абсолютно штучно вибудована на випадкових збігах реконструкція, яка ніяк науково не пов'язана із історією появи та використання монограм на монетах і не додає нічого нового до історії герба Київської Русі, а тим більше до її історії взагалі. Адже такі написи на давньокиївських монетах були

прочитані раніше і без застосування «дешифрування» тризуба, тож були добре відомі й до праці О. Пастернака [8].

Може здатися, що не варто піддавати критиці роботу написану майже 90, а видану 75 років тому. Але досвід О. Пастернака по вгадуванню значення тризуба у його праці «Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого», поширений з 1991 р. величезним накладом, покликав до життя послідовників. Спроби вгадати значення українського тризуба і, зокрема, через розгляд його як втаємниченої монограми тривають і в наш час. Фантастичні розшифровки, якими начебто закодований у давнину сучасний державний герб України, безумовно, шкодять і іміджу молодій державі і становленню сучасної історичної концепції щодо значення та духовного змісту герба. Ми вже мали нагоду розглянути ідею О. Хмельовського щодо тризуба як монограми містичного змісту [4, с.159-164], викладену у його опусі «Теорія образотворення: Кн. 4.1. Тризуб. Таємне вчення українців» [10]. Не повинні залишитися поза увагою історіографів українського тризуба інтернет-видання В.А. Чудинова [8] та щойно презентовані на книжковому форумі у Львові, але вже відомі читачам за самвидавівськими накладомі спроби О.А. Коваленко [11].

Джерела та література

1. Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Киевского Князя Володимира Святого / Передне слово проф. С. Шелухін. Репринте відтворення видання 1934 р. – К., 1990.
2. Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Киевского Князя Володимира Святого / [Вступ, слово та ред. Б.З. Якимовича]; Худож. оформл. О.В. Ковалю. – К., 1991.
3. Шелухін С. Передне слово // Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого / Репринте відтворення видання 1934 р. – К., 1990.
4. Белов О.Ф., Шаповалов Г.І. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / НАН України. Ін-т археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Київ-Запоріжжя, 2008.
5. Уваров А.С. Розыскания о славяно-византийских монетах. Письмо гр. А.С. Уварова (из Поречья от 26 дек. 1861 г.) к А.А. Кунику о монетах Владимира и Ярослава. – СПб., 1862; Куник А.А. О русско-византийских монетах Ярослава I Владимировича с изображением Св. Георгия Победоносца: Историко-нумизматическое исследование. – СПб., 1860; Куник А.А. Розыскания о славяно-византийских монетах. О древности монет с именем Владимира. Письмо И.А. Бартоломея из Тифлиса от 12. янв. 1861 г. к А.А. Кунику // ИАО. – СПб., 1861; Толстой И.И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт. – СПб., 1882. – I-IV; Толстой И.И. Знамя первых наших христианских великих князей // Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т.1.
6. Б. и Ч. [Болсуновский К.В. и Чернев Н.П.]. Заметка о загадочной фигуре на монетах великого княжества Киевского. – Киев, 1889.
7. Болсуновский К.В. Родовой знак Рюриковичей, Великих Князей Киевских. Геральдическое исследование, предназначенное к чтению на XIV Археологическом Съезде в г.Чернигове. – К., 1908; Болсуновский К. Родовой знак Рюриковичей, Великих Князей Киевских. Геральдическое исследование, предназначенное для прочтения на XIV Археологическому з'їзді в м. Чернигові [1904 р.] // Національна символіка. Бібліотека журналу «ПУ». Книга I. – К., 1990.
8. Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X-XI веков. – Л., 1983.
9. Хмельовський О. Теорія образотворення: Кн.4.1. Тризуб. Таємне вчення українців. – Луцьк, 2004.
10. Чудинов В.А. Руница и археология. «Княжеские знаки» – суть и вымысел // <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0211/005a/02110055.htm>
11. Коваленко А.А. Тайна трезубца. – Днепропетровск, 2004.

Белов А. Ф., Шаповалов Г. И. Работа О. Пастернака “Пояснения тризуба, герба великого київського князя Володимира Святого” как пример попытки отгадывания значения тризуба

Автор рассматривает работу О. Пастернака “Пояснения тризуба, герба Великого Киевского Князя Володимира Святого”, опубликованную в 1934 г. и переизданную большим тиражом в 1990 и 1991 гг. как ненаучную и бездоказательную попытку установить содержание символа. Отмечается, что О. Пастернак не отличался от предшественников и ошибался, трактуя тризуб на княжеских монетах как монограмму, в своей расшифровке.

Ключевые слова: О. Пастернак, тризуб, трактовка, монограмма.

Belov O. F., Shapovalov G. I. O.Pasternak's work "Explaining the Trident, the coat of arms of Kyiv prince Volodymyr the Saint" as an attempt to interpret the meaning of the trident

The authors consider the work of O. Pasternak "Explanation of trident, emblem of St. Vladimir, Grand Prince of Kiev" published in 1934 and republished in big circulations in 1990 and 1991 to be unscientific and baseless attempt to reveal the meaning of the sign. It is noted that O.Pastrenack was not acquainted with the works of predecessors and was mistaken by declaring the trident on the Prince's coins as a monogram with offered by him deciphering.

Key words: O. Pasternak, trident, treatment, monogram